

Da la fundaziun da la Lia Rumantscha a l'emprima istanza al Cussegl grond (1919/1920)

■ Ils 26 d'october 1919 è vegnida fundada a Cuira la Lia Rumantscha sco organisaziun da tetg da tut las societads linguistics e culturalas rumantschas. Ils 27 da november 1919 è quella sa drizzata al Cussegl pitschen, per mauns dal Cussegl grond, cun in'istanza per retschaiver sustegn finanziel da vart dal Chantun. Ils 30 da schaner 1920 ha il Cussegl grond tractà la dumonda che n'era tutavia betg incontestada. Quest curt cumpendi istoric, cumpari il 1989 a chaschun dal giubileum da 70 onns, dat in sguard als onns da fundaziun da la Lia Rumantscha.

Il clom da Cassandra

Per dar in maletg cumplet e detaglià da la fundaziun e da l'istorgia da la Lia Rumantscha stuess il cronist sfegliar lunsch enavos en las annalas da la Rumantschia; el stuess skizzar il svilup demografic, menziunar facturs economics, perder insaquants peds davart la germanisaziun progredinta a l'intern dal territori rumantsch, ed el na dastgass betg emblidar la fasa filologica ed irredentistica. Tut quests facturs en stads decisivs per in nov sentiment da solidaritad ch'ha manà a la fundaziun da la Lia Rumantscha.

I vala en mintga cas da clamor in memoria en quest connex ils 27 da fanadur

1919, quel di ch'ìls represchentants da las societads rumantschas regiunalas

eran sa radunads en l'hotel

«Crusch Alba» a Tusaun per discutir e sa cussegljar areguard il bainstar e malesser da la «veglia lingua retica». Ins aveva convocà questa sentupada a Tusaun suenter la publicaziun d'in artitgel da gasetta cun il titel «Kassandrastimmen vom Hinterrhein» dal sutsilvan Giachen Conrad, commember da l'Unìun rumantscha da Schons, en il qual l'autur preschenta ils privels da germanisaziun, pretendend cuntresmesiras energicas e radicalas ed in agir metodic e planisà; en ses appel intimescha Conrad ils Rumantschs da star ensemble e da guardar en fatscha a la situaziun deplorabla da la lingua materna en la vita da mintgadi. La finamira da Conrad: substituir l'ideologia passiva tras in'ideologia da defensiun averta. Si'idea: rimnar tut ils Rumantschs en ina societad generala interlinguistica ed interconfessionala, fusiunar las uniuns existentas e crear in apparat central cun in secretariat stabel.

Tgi prenda l'iniziativa?

Sper las incumbensas generalas da la nov'uniun postulada preschenta Conrad

LIA RUMANTSCHA LIGIA ROMONTSCHA

Frontispizi da l'istanza chantunala dal 1919.

gia cleras finamiras. A la fin da ses artitgel dumonda el: «Tgi prenda l'iniziativa?» Quels da Schons, pertutgads il pli ferm dals problems descrits da Conrad, l'han finalmain prenda, ed han envidà ils 27 da fanadur 1919 a la seduta surmenziunada a Tusaun. Giachen Conrad ha suttemess als delegads in program da lavor bain elavurà ed ha postulà danavmain la fundaziun d'ina organisaziun che reuniss tut las forzas rumantschas, d'ina «Lia Rumantscha». La radunanza ha decis en ina resoluziun da realisar il postulat da Conrad. Ils 26 d'october 1919 èn sa scuntrads 24 delegads en l'hotel «Capricorn» a Cuira ed han fundà la Lia Rumantscha.

L'intent direct da la Lia Rumantscha, formulà en ils tschentsaments dals 26 d'october 1919, era «d'unir las societads romantschas existentas e chi naschan nel seguaint, ma chi restan tuotatas autonomas in lur propis affars, ... da sustgnair e promover lur interess comuns, mantgnair e creschentar la lingua rumantscha, seis spiert e seis svilup, sia influenza in famiglia, in scoula e baselgia e nella vita publica, ... [e da] s'occupar princi-

palmaing con demandas ed aspiraziuns, chi presupponan la lavor comüna da tuots ils Romantschs».

La basa finanziaria

Per pudair realisar il program da lavor ha la Lia Rumantscha stui procurar en emprima lingia per la basa finanziaria. Cun duas istanzas è ella sa drizzata gia ils 27 da november 1919 al Cussegl pitschen e la stad 1920 al Cussegl federal cun la dumonda per contribuziuns annualas da mintgamai 10 000 francs. Ils parlaments a Cuira e Berna han aderì suenter grondas discussiuns al giavisch da la Lia Rumantscha ed han approvà il credit. Il 1931 ha la Lia Rumantscha inoltrà ina segunda dumonda al Cussegl federal per in augment da las subvenziuns federalas da 10 000 a 20 000 francs; questa dumonda n'ha betg gi il success giavischà. Igl è dentant reussi il 1942 da cuntanscher ina duplicaziun da las subvenziuns. Dapi là èn las contribuziuns chantunalas e federalas vegnidas augmentadas pliras giadas sin fundament d'istanzas respectivas.

Las prestaziuns da la Lia Rumantscha

Ils rapports annuals e las numerusas istanzas da la Lia Rumantscha al chantun Grischun ed a la Confederaziun dattan in maletg da las lavurs ch'èn vegnidas prestadas dapi la fundaziun il 1919; ins ha cuntanschi bles sin ils pli differents champs d'activitad: sin il champ da la normaziun linguistica (vocabularis e grammaticas dals idioms, program da neologissem etc.), da la lectura e litteratura (cudeschs per uffants e giuvenils, publicaziun dad ovras litteraras etc.), da la scola (scolans, meds d'instrucziun, curs per mussadras e scolasts, introducziun ed intensificaziun da l'instrucziun da rumantsch en las scolas primaras, secundaras, realas, professiunalas e medias etc.), da la vita publica (inscripziuns, scolaziun da creschids, teater, chant, emisiuns da radio etc.), da la renconuschientscha dal rumantsch (votaziun federala 1938, exposiziun nazionala 1939, midament dals nums locals 1943, represchentaziuns e propaganda etc.), da la politica e planisaziun da lingua (rumantsch grischun, propostas e recumandaziuns d'ina

gruppa d'experts federala per ina revisiun da l'art. 116 da la Constituziun federala, gruppa da lavor «Regiuns linguistics dal Grischun») e dals meds da massa (sustegn finanziel a la pressa, project per ina gasetta rumantscha dal di etc.).

La fundaziun da la Lia Rumantscha e sias societads affiliadas, las numerusas e grondas lavurs scientificas e la perscrutaziun impurtanta dal dretg da linguas han envidà in moviment linguistic e cultural rumantsch cun prestaziuns considerablas. La loialitad e la conscienza linguistica dals Rumantschs èn senza dubi creschidas ils davos decennis, ed ins ha pudì far plirs pass decisivs en direcziun d'ina normalitad da la situaziun linguistica en terra rumantscha. Grazia a las contribuziuns da Confederaziun, Chantun e vischnancas ha la Lia Rumantscha pudì realisar concepts ch'entschaivan oz a purtar fritgs. Las novas circumstanzas socio-economicas pretendan però ulteriurs sforzs per mantgnair e promover la lingua e cultura rumantscha.

In conclus decisiv

En il text che suonda – ch'è medemmain cumpari il 1989 – dat il confundatur da la Lia Rumantscha Gian Caduff (1899–1994) in'invista en la debatta spinusa dal 1920 en il Cussegl grond:

La radunanza constitutiva ch'ha fundà ils 26 d'october 1919 la Lia Rumantscha ha sa chapescha era stui discussiunar la dumonda, co che las aspiraziuns ed interpresas da la Lia sa laschian finziar. La tractanda areguard la finanziaziun ha provocà ella sesida constitutiva ina debatta extendida, mintgant passionada – ma che pareva da giustifitgar il vegl proverb latin: il daner saja il gnerv e l'olma dal mund.

Paucas emnas suenter la fundaziun da la Lia, ils 27 da november 1919, ha la supprastanza adressà al Cussegl pitschen – per mauns dal Cussegl grond – in'istanza, supplitgond per ina subvenziun annuala da 10 000 francs. La Regenza ha «correspondi» a la petiziun cun il conclus da conceder ina contribuziun da 2000 francs ad onn. La cumissiun predeliberanta dal Cussegl grond è – suenter lung vi e nà – arrivada a la decisiun da proponer al parlament ina subvenziun annuala da 6000 francs.

Viva debatta en il Cussegl grond

Igl è stà il suentermezdi dals 30 da schaner 1920 ch'il Cussegl grond ha tractà l'istanza da la Lia Rumantscha. Per ils Rumantschs da Cuira – ed oravant tut per nus scolars rumantschs da la Scola chantunala – è quai stà in eveniment da muntada extraordinaria. En rotschas essan nus ans piazzads sin la tribuna dal Cussegl grond ch'era fullanada ditg avant l'entschatta da las tractativas.

La cumissiun ch'aveva da preschentar al Cussegl l'istanza da la Lia vegniva presidiada d'in deputà dal cumin da Cuira ch'era stà da clamada commerziant. Ses referat ha era tunà lasuenter. El ha discurti da maniera indifferenta, apatica, senza la minima attaschadadad a la chausa. Ma lura ha Giachen Michel Nay, l'eloquent deputà da la Cadi, dumandà il pled. El era in oratur che fascinava gia grazia a si'imponanta cumparsa exteriura. Il poet da Lumneins ha palesà la muntada da l'ierta retoromantscha da maniera uschè commovent e uschè tschiffanta che si'allocuziun è vegnida quitteda cun viv applaus, tant da vart dals auditors sin la tribuna sco er dals cusseglers giun sala.

Per la gronda surpraisa dal di ha però procurà landamma Branger, il deputà da Tavau. Cun schlantsch è dr. Erhard Branger, il posteriur directur da la Viafier retica, s'engaschà per la chausa rumantscha. E betg mo en quel senn ch'el fiss sa contentud cun sustegnair la proposta da 6000 francs ch'era vegnida fatga da vart

da la cumissiun parlamentara. Anzi ha dr. Branger taxà quella proposiziun per stretga, strebla e meskina. Cura ch'i sa tractia da spendrar la venerabla cultura retica, ha il mistral da Tavau avvertì ses collegas, dastgia il parlament grischun betg sa deputar da ranver e fendablutzters. Cun peds entusiasmands ha l'oratur appellà al Cussegl grond da conceder a la Lia Rumantscha ina subvenziun en quel import ch'era vegnì petiziunà da la supprastanza – numnadamain en la summa da 10 000 francs. – Sa chapescha ch'era quella allocuziun parlamentara è vegnida quitteda cun viv applaus.

Ma al referent da la cumissiun, ch'aveva proponì in subsidi da mo 6000 francs, n'è la proposta dal deputà da Tavau tutavia betg stada d'engrà. Jau hai, avant che metter en scrit questas reminiscenzas, anc gi en buna memoria ch'il referent da la cumissiun aveva replitgà a l'idealissem da dr. Branger da maniera vaira groppa e polemica. Ma per pudair render infurmaziuns dal tutfatg autenticas davart ils singuls schabetsgs, hai jau consultà las gasettas grischunas da lez temp. Ed entaifer quellas retschertgas hai jau tranter auter era chattà adagur il rapport che la gasetta quotidiana «Der Freie Rätier» ha publicat davart las tractativas dal Cussegl grond. Quest rapport finescha cun il sequent passadi:

«Der Kommissionsreferent erhielt das Schlusswort. Er findet es nicht angebracht, für derlei Sport so grosse Summen auszugeben. 6000 Franken sind genug. Es hat Mühe gekostet, die Kommission für diesen Betrag zu gewinnen. Man soll eine Bewegung nicht durch künstliche Mittel entfachen und unterstützen.»

Usc'h lunsch il rapport da la gasetta «Der Freie Rätier». En realitad ha il referent fatg diever d'ina retorica ch'era bundant pli aggressiva e pli malvulida che quai ch'il rapport lascha sminar. Ma tar ils deputads han ils tuns aggressivs e sprezzants evidentamain fallà la noda.

Ina clera decisiun

Immediat suenter il votum final dal referent ha il parsura dal Cussegl grond laschà votar sur da las proposiziuns divergentas. Resultat da la votaziun: la proposiziun Branger da conceder a la Lia Rumantscha ina subvenziun annuala da 10 000 francs ha cuntanschi 35 vuschs; quella da la cumissiun parlamentara ha fatg 23 vuschs e la proposta da la Regenza grischuna da sustegnair las interpresas culturalas da la Lia cun in'almosna da 2000 francs ad onn ha rabitschà ensemble entiras trais vuschs.

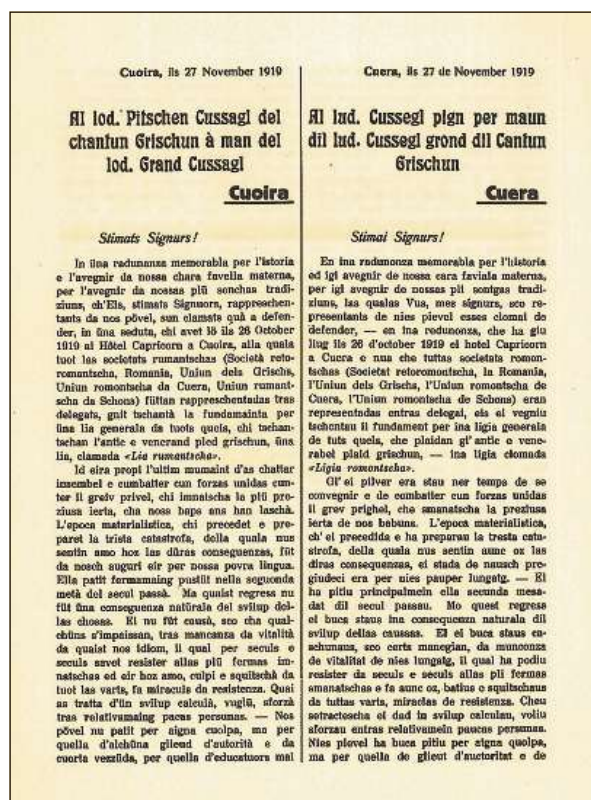
I regia allegria

Quai ch'è daventà suenter ch'il president dal Cussegl ha prelegì il resultat da la votaziun dastgass esser senza paregl en l'istorgia dal parlament grischun. La comunicaziun presidiala ha levantà sin la tribuna in veritabel orcan d'applaus e givels da legria ch'ha entant era tschiffà ils commembers dal Cussegl. Igl è stà bundant dapli che mo 35 deputads ch'han – cun bucca rienta – sbatschà ils mauns.

En vista ad in tal success dastg'ins bain constatar che l'emprima acziun programmatica da la giuvna Lia è reussida surpassond tuttas spetgas ed aspectativas. Il conclus parlamentar ch'il Cussegl grond ha prenda il 30 da schaner 1920 è stà da gronda muntada. El è stà decisiv per l'existenza da la Lia Rumantscha.

La preschentaziun:
Dossier «Lia Rumantscha»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hid=521
www.chatta.ch

La Lia Rumantscha è sa drizzata al Cussegl grond en vallader e sursilvan; a la fin cuntogna l'istanza er il text integral en versiuin tudestga.